

21. Holt R. Freud, the free will controversy, and prediction in personology / R. Holt // Personality and the prediction of behavior. – N.Y. : Academic Press, 1984. – P. 179–208.
22. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен ; пер. с англ. – С. Пб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
23. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – 4-е изд., перераб. и доп. – С. Пб. : Питер, 2001. – 288 с.
24. Чхартишвили Ш. Н. Место потребности и воли в психологии личности / Ш. Н. Чхартишвили // Вопросы психологии. – 1958. – № 2. – С. 116–122.

УДК 159.922.73

Ольга Столяренко

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті розглядається проблема розвитку моральної свідомості дитини молодшого шкільного віку. Установлено, що психологічні передумови розвитку моральної свідомості молодшого школяра пов'язані із цілою низкою специфічних для цього віку особливостей розвитку особистості.

Ключові слова: молодший школяр, розвиток, моральна свідомість, моральні поняття, моральне становлення, моральні норми, саморегуляція.

The article considers the problem of junior pupils' moral consciousness development. It was set the connection between pre-conditions of junior pupils' moral consciousness development and a number of specific for this age features of personality development.

Keywords: junior pupil, development, moral consciousness, moral concepts, moral becoming, moral norms, self-regulation.

Постановка проблеми. В умовах становлення та розвитку незалежної України роль духовних і моральних основ, що визначають поведінку людини й сприяють утвердженню її активної життєвої позиції, дедалі зростає. Якщо раніше в людській культурі домінували релігійні, пізнавальні, естетичні, утилітарно-практичні цінності, то сьогодні визначальними для людства й окремої особистості повинні стати цінності морально-духовні, бо від цього залежить саме виживання земної цивілізації.

За останні роки минулого століття моральний розвиток особистості як самостійна психологічна проблема починає активно привертати увагу вчених. Найчастіше об'єктом дослідження психологів був моральний розвиток на етапі підліткового віку, зокрема вирішення таких питань, як самовиховання, самоконтроль, самовдосконалення.

У наш час актуальним стало виявлення умов, особливостей і механізмів становлення зростаючої людини як моральної особистості в молодшому шкільному віці. На цьому важливому віковому етапі онтогенезу вперше виразно стають помітні загальні тенденції морального розвитку особистості, зокрема з'являються психологічні передумови цього розвитку: елементи абстрактного мислення, зростання самостійності особистості, розвивається самосвідомість, відповідальність як особистісна якість. Процес морального зростання особис-

тості молодшого школяра особливо характеризується розширенням меж моральної свідомості, яка виступає основою розвитку морально-духовної самосвідомості молодшого школяра. Оволодіння моральними знаннями, формування моральної мотивації свідчить про успішність процесу розвитку моральної свідомості й означає готовність самостійно, добровільно й свідомо слідувати моральним нормам.

Мета статті: висвітлити результати дослідження, спрямовані на виявлення особливостей засвоєння та розуміння молодшими школярами суті моральних категорій, цінностей, норм і моральних якостей.

Виклад основного матеріалу. У віковій і педагогічній вітчизняній психології відомо немало праць, у яких учені порушували ті чи інші питання, пов'язані з особистістю молодшого школяра: вивчено мотиваційно-ціннісну сферу особистості (М.Й.Боришевський [3], Г.С.Костюк [5]), обґрунтовано психологічні умови самоствердження молодшого школяра (С.Д.Максименко [6], М.В.Матюхіна [8]), проаналізовано деякі характеристики розвитку моральної свідомості й самосвідомості (І.Д.Бех [1], Л.І.Божович [2], О.В.Матвієнко [7], М.В.Савчин [10]). У зарубіжній психології опрацьовано проблему генезису системи цінностей дітей молодшого шкільного віку (Ж.Піаже [9], Е.Еріксон [14]), складено моделі розв'язання дітьми різноманітних моральних ситуацій (К.Кволс [4]) тощо.

Учені встановили, що в молодшому шкільному віці створюються умови для активного засвоєння моральних норм, уявлень, ідеалів і правил як складових моральної свідомості. Однак учинки дитини цього віку залежать здебільшого від детермінованих зовнішніх обставин, авторитетів чи схвалень з боку дорослих. Ефективність і ґрунтовність засвоєння в цей період знань, умінь та навичок зумовлюється ставленням дорослого до дитини.

Завдяки тому, що успіхи дитини в навчанні та її поведінка систематично оцінюються вчителем, учень молодшого шкільного віку поступово засвоює критерії оцінки, які використовує в оціночних судженнях щодо самого себе та власної поведінки. До закінчення молодшого шкільного віку в багатьох дітей виявляється здатність до різнобічного аналізу моральних ситуацій, уміння аналізувати вчинок з різних позицій. У процесі дорослішання дітей моральна оцінка та самооцінка стає диференційованішою, застосовується до ширшого кола проблемних моральних ситуацій.

Психологи стверджують [4; 6; 84 9], що психологічні передумови й умови розвитку моральної свідомості молодшого школяра пов'язані із цілою низкою специфічних особливостей особистості молодшого школяра. Серед яких: адекватне сприймання моральних норм, цінностей, принципів; здатність до довільного прийняття рішення; критичне ставлення до себе та навколишніх; дотримання й виконання обов'язків і правил та ін. Саме ці особливості сприяють виникненню психологічних новоутворень у свідомості особистості молодшого шкільного віку: довільність, внутрішній план дій та рефлексія. Довільність допомагає реалізувати наміри дитини в поведінці. Внутрішній план дій забезпечує орієнтацію дитини в соціальному середовищі, яке значно розширюється

та ускладнюється через вступ до школи. Рефлексія виступає як забезпечення самопізнання, заглиблення у світ власних учинків, переживань.

Важливою складовою розвитку моральної свідомості є засвоєння дітьми моральних знань. На розуміння дитиною моральних якостей, як показують дослідження [7; 8; 9], великий вплив має досвід її моральних відносин у колективі ровесників. Відсутність або дефіцит спілкування може ускладнити процес формування моральних знань дитини, сповільнити процес нагромадження ґрунту моральних понять і уявлень.

Отже, основним завданням нашого дослідження було одержати дані про рівень засвоєння й розвитку моральних понять у молодшому шкільному віці. Дослідження відбувалося на базі Кам'янець-Подільської спеціалізованої ЗОШ І–ІІІ ступенів № 5. До експерименту було залучено дітей різних вікових груп, що дозволило встановити вікову динаміку морального розвитку. Загальна кількість гетерогенної вибірки склала 62 особи.

Для виявлення особливостей розуміння дітьми моральних понять і правил поведінки в міжособистісних взаєминах ми використали методику «Визначення рівня розуміння моральних понять». Досліджуваним було запропоновано охарактеризувати 9 моральних якостей-антиподів, які широко вживаються в повсякденному житті: добрий – злий, чесний – брехливий, справедливий – несправедливий, відповідальний – безвідповідальний, щедрий – жадібний, сміливий – боягуз, чуйний – жорстокий, надійний – ненадійний, ввічливий – неввічливий.

Кількісна інтерпретація результатів здійснювалася за 3-бальною шкалою: 1 – відсутність розуміння, 2 – обмежене розуміння, 3 – адекватне розуміння. Діапазон результатів може варіювати від 9 до 27 балів. Він розподілявся на три рівні розуміння моральних понять: низький – 9–14 балів, середній – 15–20 балів, високий – 21–27 балів. Якісна обробка результатів полягала у виявленні змістовно-сміслового контексту моральних суджень, який покладалася досліджуваними в основу кожного морального поняття.

Отримані дані (див. табл. 1) свідчать про те, що глибина розуміння моральних понять дітьми є досить відмінною. 25,8% молодших школярів, які повно й адекватно розкрили зміст моральних понять, віднесені до високого рівня їх розуміння. Однобічність і обмеженість у розкритті моральних понять виявили 35,4% учнів, віднесені до середнього рівня. 38,8% досліджуваних дітей розкрили поняття обмежено або ж виявили відсутність розуміння моральних понять, що є показником низького рівня їх розуміння.

Якісний аналіз змісту висловлювань дітей полягав у виявленні змістовно-сміслового контексту моральних суджень, який покладалася досліджуваними в основу кожного морального поняття й виявив відмінності в кількості ознак, які використовували діти для опису моральних якостей особистості. Наприклад, для пояснення такого поняття, як «добрий», що найбільш широко вживається й порівняно краще розуміється, діти з високим рівнем розуміння моральних понять використовували в середньому три-чотири ознаки, з низьким – одну.

Розподіл молодших школярів за групами, що відображають
рівні розуміння моральних якостей особистості (у %)

Клас	Рівні розуміння молодшими школярами моральних якостей особистості		
	високий	середній	низький
1	15,8	34,8	49,4
2	16,1	41,3	42,6
3	31,2	30,1	38,7
4	41,4	32,1	26,5
У загальному	25,8	35,4	38,8

Найважчими для розуміння молодшими школярами виявились такі поняття, як «чуйний», «надійний» та їх антоніми. Під час спроби пояснити ці поняття, діти з низьким рівнем розуміння моральних понять відмовлялися відповідати. Вони говорили, що не знають таких слів і ніколи їх не чули. Учні із середнім рівнем розуміння моральних понять не відмовлялися пояснити значення цих понять, але відповідали неадекватно. Так, поняття «надійний» розумілося ними як «надіятись», а «чуйний» – як «той, хто добре чує».

Виявлено, що під час розкриття змісту моральних понять учні з низьким рівнем їх розуміння майже цілком передають ті вимоги, які висувають дітям дорослі. Саме тому для визначення змісту моральних понять ці діти найчастіше зверталися до особливостей поведінки: «вітається – не вітається», «пригощає – не пригощає», «слухається – не слухається». Так, наприклад, «добрим», «справедливим» вважали того, хто «дає цукерки», «хто робить людям добро»; «злий – той, хто ні з ким не ділиться, всіх ображає, кепкує».

В учнів із високим рівнем розуміння моральних понять більш узагальнені міркування тісно переплітаються з емоційними переживаннями, що відбивають глибинні стани їх внутрішнього світу. Наприклад, «сміливий завжди прийде на допомогу, виручить», «добрий – це той, хто робить добро і не вимагає винагороди», «злий сміється, якщо хтось потрапив у біду, радіє із цього» тощо.

Отримані дані засвідчують, що на початку молодшого шкільного віку лише окремі першокласники глибоко й узагальнено характеризують моральні якості особистості, ілюструючи сказане прикладами. Під час бесіди було також виявлено, що молодші школярі здебільшого дають емоційно насичені відповіді. Зміст моральних якостей висвітлюється ними не лише однобічно, як зовнішнє зобов'язання, але з відчуттям внутрішньої необхідності й потреби. Помітним є й те, що міркування молодших школярів відображають індивідуальність учня та прийняті зацікавленістю до предмета.

Як відомо, особливості морального розвитку виявляються в позиції, яку займає дитина в різних ситуаціях міжособистісних взаємин. У різних моральних і проблемних ситуаціях молодший школяр завжди знаходиться в умовах вибору, і від того, як він буде осмислювати й переживати результати власних дій, буде залежати модальність прояву його моральних почуттів. Отже, наступний етап нашого дослідження полягав у тому, щоб за допомогою проективної методики «Діагностика моральної саморегуляції молодшого школяра» (за

О.С.Безверхим) учні визначили своє місце в колективі ровесників. У проективній методиці досліджуванам пропонували для інтерпретації 16 малюнків, де в кожному зображеному сюжеті взаємодії дітей був страждаючий персонаж (якого не приймають у гру, у якого забрали іграшки тощо); діти, які пасивно спостерігають за подіями; діти, які захищають скривджених і допомагають іншим. У зв'язку із цим кожний окремий випадок спонукав досліджуваних до морального вибору, за результатами якого вдалося простежити особливість їх моральних переконань та емоційних переживань. Значущим показником моральної саморегуляції став вибір дитиною переважаючої позиції у взаєминах, зображених на малюнку.

Кількісна інтерпретація результатів здійснювалась за 4-бальною шкалою: 0 балів – кривдить, дражнить, ображає; 1 бал – осторонь від подій, пасивний спостерігач; 2 бали – поряд з дітьми; 3 бали – захищає й допомагає. Діапазон результатів може варіювати від 0 до 48 балів. Він розподілявся на три рівні моральної саморегуляції: низький – 0–16 балів, середній – 17–32 бали, високий – 33–48 балів.

На підставі результатів проведеного дослідження (див. табл. 2) виявлено, що 27,3% молодших школярів мають високий рівень моральної саморегуляції в ситуації міжособистісних взаємин, середній – 45,8%, низький – 26,9%.

Таблиця 2

Розподіл молодших школярів за групами, що відображають різні рівні моральної саморегуляції (у %)

Клас	Рівні моральної саморегуляції		
	високий	середній	низький
1	14,7	68,5	16,8
2	18,1	65,7	16,2
3	34,9	32,3	32,8
4	42,4	15,6	42,0
У загальному	27,3	45,8	26,9

Як засвідчили отримані показники, кількість виборів неконфліктних ситуацій значно збільшується з віком, зокрема в 3–4-х класах. Молодший школяр, виявляючи до друзів та інших людей морально-ціннісне ставлення, повагу, доброту, підтримку, може презентувати себе як гідну особистість. Реалізація такої позиції тісно пов'язана з морально-духовним зростанням молодших школярів.

Стабілізація стосунків у групі, зміцнення дружніх зв'язків – усе це є свідченням того, що школярі 3–4-х класів бачать себе повноправними членами групи, колективу. Цей факт є важливим, оскільки молодший шкільний вік переходить у підлітковий вік, де проблеми морального розвитку, як зауважують психологи, набувають особливо значимого характеру.

Якісний аналіз результатів методики «Діагностика моральної саморегуляції молодшого школяра» дав нам змогу виявити, що характер розв'язання ситуацій, зображених на сюжетних малюнках, помітно відрізняється залежно від рівня моральної саморегуляції дітей. Серед дітей із високим рівнем моральної саморегуляції найбільш характерним варіантом було безконфліктне розв'язання проблеми – примирення («попрошу, щоб вони так не робили»,

«умовлю, щоб повернули іграшку», «скажу, що погано ображати дітей»); діти із середнім рівнем вважали за краще звернутись за допомогою дорослих («розкажу вчительці», «поскаржусь мамі»). Для дітей з низьким рівнем найбільш характерним способом розв'язання проблеми була пряма чи непряма агресія («я їх поб'ю», «буду кричати так, щоб вони перелякались», «я їм потім помшусь»), або уникнення («не знаю, що робити», «утечу»).

Слід зауважити, що під час бесіди молодші школярі з високим та середнім рівнем моральної саморегуляції задавали багато питань щодо ситуації, зображеної на малюнку, виявляли свою зацікавленість. Молодші школярі з низьким рівнем моральної саморегуляції в усіх запропонованих дослідником ситуаціях не виявляли емоційного ставлення до дитини іншого віку. Висловлювання цих дітей були формальні, байдужі, без виявлення емоцій, налаштовані на отримання схвалення дорослого: «молодших не можна кривдити, тому що вони слабші», «дітей не можна залишати без догляду».

Отримані дані аналізу ситуацій морального вибору засвідчують наявність у молодшому шкільному віці визначеної динаміки позитивного розвитку моральної саморегуляції – переходу від хаотичних, нестабільних контактів на початку вікового періоду (де в основному діти залишались пасивними спостерігачами) до вираженої тенденції допомогти іншим на кінець молодшого шкільного віку.

З одного боку, це вказує на наявність у молодших школярів досвіду продуктивних способів поведінки в конфліктних ситуаціях, а з іншого – на визнання ними значущості партнера за збереження позитивного самоствавлення й високої самоповаги.

Можна стверджувати, що рівень засвоєння понять, які характеризують моральні якості особистості, суттєво збільшується з віком. Від першого до четвертого класу зростає рівень усвідомлення учнями моральних понять, підвищується рівень моральної мотивації поведінки.

Висновки і перспективи. Психологічні передумови розвитку моральної свідомості молодшого школяра пов'язані із цілою низкою специфічних особливостей особистості молодшого школяра. Серед яких: адекватне сприймання моральних норм, цінностей, принципів; здатність до довільного прийняття рішення; критичне ставлення до себе та навколишніх; дотримання й виконання обов'язків і правил тощо. Отже, оволодіння моральними знаннями, формування моральної мотивації свідчить про успішність процесу розвитку моральної свідомості й означає готовність самостійно, добровільно й свідомо слідувати моральним нормам.

У моральній свідомості дитини молодшого шкільного віку відбувається не тільки вербальне фіксування відповідних моральних цінностей, а й виникає емоційне ставлення до них. Отже, високий рівень розуміння моральних цінностей особистості говорить про зародження особистісних потреб і мотивів, які пов'язані з морально-ціннісним досвідом поведінки дитини та регулятивної функції моральних знань.

1. Бех І. Д. Критерії моральної вихованості молодших школярів / І. Д. Бех, С. Д. Максименко. – К. : Рад. школа, 1989. – 95 с.
2. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 49–51.
3. Боришевский М. И. Развитие нравственных убеждений школьников / Мирослав Иосифович Боришевский. – К. : Рад. школа, 1986. – 181 с.
4. Кволс К. Радость воспитания. Как воспитывать детей без наказания / Кетрин Кволс. – С. Пб. : Весь, 2004. – 288 с.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / Костюк Григорій Силович. – К. : Рад. школа, 1989. – 280 с.
6. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / С. Д. Максименко. – К. : Наук. думка, 1998. – 224 с.
7. Матвієнко О. В. Основи виховання моралі у молодших школярів / Олена Валеріївна Матвієнко. – К. : Стило, 1999. – 232 с.
8. Матюхина М. В. Психология младшего школьника : уч.-метод. пос. / М. В. Матюхина, Т. С. Михальчик, К. Т. Патрина. – М. : Просвещение, 1976. – 207 с.
9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже. – М. : Изд-во иностран. л-ры, 1969. – С. 94.
10. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 287 с.
11. Сингаївська С. І. Розвиток прогнозування та саморегуляції моральної поведінки молодших школярів / С. І. Сингаївська // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. – К. ; Дрогобич : Відродження, 1994. – С. 176–179.
12. Эльконин Д. Б. Детская психология / Д. Б. Эльконин. – М. : Учпедгиз, 1960. – 328 с.
13. Эмоциональное развитие дошкольника / [под ред. А.Д.Кошелевой]. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
14. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон ; [пер. с англ. ; ред. Л. Винокурова]. – С. Пб. : Ленато ; АСТ ; Университет. книга, 1996. – 592 с.

УДК 159.922.73 – 053.4

Дмитро Усик

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ В СТАРШОМУ ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті розглядаються основні підходи в дослідженні саморегуляції поведінки в сучасній психологічній науці. Аналізується проблема саморегуляції поведінки у старших дошкільників.

Ключові слова: саморегуляція поведінки, регулятивні процеси, механізм саморегуляції, етичні норми, соціальні норми.

In the article shown main problem in a research of behavior's self regulation in modern psychological science. Analyse a problem of behavior's self regulation in preschool.

Keywords: behavior's self regulation, regulation processes, mechanism of self regulation, ethical norms, social norms.

Актуальність. Проблема саморегуляції, керування людиною власною поведінкою є в психології однією з найважливіших як із теоретичного огляду, так і з точки зору експериментальних досліджень. Спочатку проблема регуляції була поставлена в рамках досліджень волі й означала можливість довільно